

Mįslė apie kalbančią plunksną: motyvų klajonės

AELITA KENSMINIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Tęsiant anksčiau pradėtą nagrinėti gana plačiai paplitusį reiškinių – vadinamąją *kančių seriją* mįslėse¹, šiame straipsnyje tiriama viena tarptautinė mįslė apie rašomąją plunksną, kurią sąlygiškai būtų galima pavadinti *plunksnos kančia*. Lietuvių mįslių tipas „Nupjauk galvą, ištrauk širdį, duok gerti – pradės šnekėti“ turi daugiau kaip šimtą variantų. Pasitelkus juos visus – skelbtus ir esančius rankraščiuose, taip pat šios mįslės tarptautinius atitikmenis, istorinius šaltinius, mitologinę medžiagą, kitų trumpųjų pasakymų žanrų tekstus, pasakas, sakmes, atskleidžiamos galimos mįslės motyvų sąsajos su kitais tekštais, jų keliavimas ir religinės inspiracijos.

RAKTAŽODŽIAI: mįslės, kalbėjimas, rašomoji plunksna, galva, širdis.

TARPTAUTINĖS KANČIŲ SERIJOS MĮSLĖS

Mįslių tyrinėtojas Archeris Tayloras pastebėjo, kad įvairiuose kraštuose paplitusios vadinamosios *kančių serijos* mįslės, kuriose koks nors objektas vaizduojamas kaip asmuo, patiriantis daugybę kančių ar nužudomas. Tokia yra turkų mįslė apie vynuogę, serbų mįslė apie vyną, rusų – apie arbatą arba lauže stovinčius pėdus, flamandų – apie riešutą, Rytų Europoje populiari mįslė apie puodą ir kt. Šios serijos anglakalbės mįslės vaizduoja arba augalo paruošimą žmogaus naudojimui, arba rašomosios plunksnos gamybą. Populiariesnės yra mįslės apie kviečius. Kviečių arba linų aprašymams būdinga keista ir sumaniai pritaikyta Kristaus gyvenimo paralelė, kurios pėdsakai veda į viduramžius. A. Tayloras linkęs manyti, kad toks kančių paralelizmas atsirado vėliau už mįslę, nes yra jos variantų, nedarančių užuominų į Kristaus kančias. Kai kurios indų mįslės apie puodą paralelės tyrėjui leidžia daryti išvadą, kad ši forma yra labai sena (Taylor 1951: 240–241). Taip pat yra ne vienas tarptautinės mįslės apie puodą lietuviškas variantas ir turintis, ir neturintis bibli-
nių motyvų: *Gimiau – sukausi, augau – verčiausi, jaunas maudžiausi ir kaitinausi*,

1 Žr. Kensminienė 2006.

senas pelenavausi, numiręs – išmetė į lauką, mano kūną nei žvėris ėda, nei paukštis lesa. – Molinis puodas LTR 4009(93); Nulipdė mane iš molio kaip Adomą, vežė mane kaip Alijošų, degino mane kaip tris karalaičius, pardavė mane kaip Juozapą, iš mano vidurių visi maitinosi, po smerties nė kaulų nepakavojo. – Pieninis puodas LTR 374(2574-14). Iš A. Tayloro minimų Europai būdingų kančių serijos mįslių lietuviškų mįslių masyve turime šiuos tipus: apie linus, javus, rašomąją žąsies plunksną, molinį puodą ir apynius.

A. Tayloras rašo, kad tarptautinės mįslės apie žąsies plunksnos kančias, tampant rašomąja plunksna, angliškose versijose retai pateikiamos analogijos (jeigu apskritai pateikiamos) su bibliniais įvykiais; jos išnaudoja temas ir ypatybes, kurios būdingesnės literatūrinei nei liaudies mįslei (ten pat); tai – biografinė schema, kalbėjimas pirmuoju asmeniu², baigiamieji žodžiai, kad rašomoji plunksna sudaro taiką tarp karalių ir suteikia daug džiaugsmo įsimylėjėliams (ten pat: 245). Tiesa, kai kuriose mįslėse kalbama ne apie taiką, bet apie priešišumą, pavyzdžiui:

Once I was born in flesh and blood, / As other creatures be; / But now am neither flesh nor blood, / But it all belongs to me. / They plucked me from my native soil / Where I was born and bred; / But, for the use of man, indeed / They then cut my head. / I took a draught, a hearty draught. / Of with all the skill I had, / Which made enmity between kings and kings / And made true lovers glad. / I, oft a sword, my brother's foe, / My friendship does not fail; I often cause the rich to weep, / The poor lament and wail. – A goose quill pen³ (ten pat: 246).

Kaip matome, nors ši mįslė pasižymi liaudies mįslei nebūdingu puošnumu ir daugžodžiaivimu, ypač pabaigoje, joje yra ir tiriamai lietuvių mįslei būdingi nukirstos galvos ir gėrimo motyvai. Lietuvių ir rytų slavų mįslės apie rašomąją plunksną gana smarkiai skiriasi nuo kitų tautų tokių mįslių pirmiausia tuo, kad jose nepavyko rasti taikos sudarymo, priešiško arba įsimylėjėlių motyvų, taip pat jų daug lakoniškesnė, liaudies mįslei artimesnė forma. Tuo tarpu anglų mįslėse visai nėra pas mus kone privalomo išluptos (ištrauktos) širdies motyvo. Nicolaus Reusnerio knygoje „Aenigmatographia“ (1599) yra lotyniška mįslės apie žąsies plunksną

2 Pažymėtina, kad pirmuoju asmeniu kalbama daugelyje itin senų mįslių; pavyzdžiui, Craig Hanson straipsnyje iš viename puslapyje pateikiamų vienuolikos senųjų graikų mįslių devyniose kalbama vienaskaitos pirmuoju asmeniu (Hanson 1999: 150).

3 'Gimiau iš kūno ir iš kraujo, / Kaip dauguma kitų; / Tačiau dabar toksai nesu, / Bet vis dar juos turiu. / Ištraukė jie mane iš žemės prigimtos, / Kurioj gimiau ir augau; / Tada, žmogaus vartojimui, išties, nukirto jie man galvą. / Išlenkiau mauką, nemažą mauką. / Turiu aš įgūdžius, kuriais supriešinu karalius / Ir suteikiu meilužiams laimės. / Dažnai aš tarsi kardas, mano brolio priešas, / Draugystė mano nenuvils; Dažnai verčiu turtuolius verkti, / O vargetas dejuot ir aimanuoti. – Rašomoji žąsies plunksna.' (Čia ir toliau versta mano – A. K.)

versija. Manoma, kad ji išversta iš vokiečių kalbos (susekama iki XIII a.), tačiau, A. Taylora nuomone, mįslė tikrai nėra vokiečių kilmės, nes jos atitikmenų esama dabartine graikų ir persų kalbomis, taip pat 1606 m. Heidelberge (Palatino bibliotekoje) rastoje Palatino antologijoje, kurios pagrindą sudaro X a. graikų poemų ir epigramų rinkinys, sudarytas iš senesnių rinkinių (kai kuri medžiaga yra iš VII a. pr. Kr.). A. Tayloras, remdamasis Wolfgangu Schultzu (ir apgailestaudamas, kad jis nepateikia tikslaus vertimo), apytiksliai atpasakoja persiškąją mįslę, kurioje vaizduojama, kad kažkas svetimas atėjo iš girios į miestą, jam buvo nukirsta galva, o veidas išjuodintas. Paskui jis buvo pasodintas ant trijų arklių ir velkamas per lauką, o jo galva šlavė žemę. Išnašoje pridėjama pastaba: „Trys arkliai – tai pirštai.“⁴ Šiai mįslei būdingas tam tikras nelogiškumas, galbūt atsiradęs verčiant į kitą kalbą ir perpasakojant užminimą, – iš pradžių vaizduojama nukirsta galva, o paskui, velkant kūną, ta pati nukirsta galva šluoja žemę. Kita vertus, gerai žinoma, kad įvairios stilistinės figūros, pagrįstos tam tikru nelogiškumu (pvz., paradoksas, oksimoronas), apskritai yra būdingas mįslių poetikos bruožas. Kad ir kaip ten būtų, ši mįslė kuria itin žiaurų vaizdą, su kuriuo, ko gero, galėjo būti susiduriama mįslės sukūrimo laikais. Panaši scena vaizduojama Homero „Iliados“ 22 giesmėje (395–404 eil.), kai Achilas velka žeme nužudyto Hektoro kūną:

Ir su herojum šviesiu negražiai padaryti sumanė.
 Kojose jo skyles tarp gyslų sausųjų pradūręs,
 Šone gurnelio, virš kulno, diržus odinius jam įvėrė
 Ir prie dviračių pririšo, o galvą paliko ant žemės.
 Šoko tuomet į ratus ir, šarvus šlovingus iškėlęs,
 Kirto žirgams botagu, ir tie pasileido kaip vėjai.
 Dulkių pakilo stulpai iš po velkamo, garbanos tamsios
 Draikėsi, šluodamos žemę, galva jo, graži ligi tolei,
 Apgulė dulkėm storai. Jį leido Dzeusas Kronidas
 Priešams išniekinti taip mielojoj žemėj gimtinėj (HomI: 443).

A. Taylora studijoje apie literatūrinės mįslės iki 1600 metų pateikiama tiriamos mįslės versija iš XI–XII a. arabų poeto al-Harīrī „Asamblėjų“. Joje aptinkami panašūs motyvai – įskelta galva, su kuria rašoma, taip pat gėrimas:

One split in his head it is through whom „the writ“ is known, as honoured recording
 angels take pride in him;

4 “A stranger came from the forest to the city. His head was cut off and his face was blackened. He was then mounted on three horses and was dragged through a field with his head sweeping the ground.” [Pastaba išnašoje:] “The three horses are the fingers” (Taylor 1951: 245).

When given to drink he craves for more, as though athirst, and settles to rest when thirstinee takes hold of him;

And scatters tears about him when he bids him run, but tars that sparkle with the brightness of a smile⁵ (Taylor 1948: 29–30).

Be abejo, visas šias mįsles siejantys motyvai gali būti paprasčiausiai padiktuoti jų referentų – paukščio plunksnos paruošimo rašymui ir paties rašymo, kai įstrižai nupjaunamas plunksnos stiebo galas („galva“), ištraukiama šerdis („širdis“), nupjautasis galas mirkomas į rašalą („duoda gerti“) ir vedžiojamas popieriaus lapo paviršiumi ant jo palieka rašmenis („kalba“). Tačiau kodėl tikrovės reiškiniui maskuoti pasirenkami kaip tik šie vaizdiniai? Juk plunksnos stiebo galas nelabai panašus į galvą, o ir jo pozicija paukščio kūne artimesnė šaknies metaforai (taigi pagal mįslių logiką galėtų būti užmenama kaip „kojos“). Galimas daiktas, kad galvos motyvas kuriant mįslę pasirinktas dėl kalbėjimo, kuris šioje mįslėje perteikia svarbiausią informaciją. Tačiau mįslėmis visada siekiama sukurti dviprasmišką suvokimą, o cituotos mįslės apie puodą leidžia teigti, kad kuriant mįsles kartais sąmoningai ieškoma aliuzijų į (galimai) tuo metu aktualius dalykus. Šios mįslės ir kiti įvairiausi pavyzdžiai iš skirtingų kultūrų⁶ rodo plačiai paplitusią tarptautinę tendenciją: kuriant mįslių vaizdus, lygiuotis į sakralius įvykius ar juos aprašančius tekstus (ne vien tik krikščioniškus). Platesni lyginamieji jų tyrimai greičiausiai galėtų pademonstruoti, kaip pritaikomos mitinės ar religinės paralelės, sluoksniuojant vienus motyvus ant kitų kartu išlaikant ir svarbiausią informaciją.

PLUNKSNOS KANČIA LIETUVIŲ MĮSLĖSE IR GIMININGI MOTYVAI KITUOSE TEKSTUOSE

Dauguma lietuvių mįslių, vaizduojančių kalbančius objektus, yra nelabai išraiškingos, turi panašias pabaigas, kuriose neretai teigiama, jog kalbantysis pasako arba parodo viską, „visą tiesą“. Jų pradžios neretai yra pasiskolintos iš kitų mįslių – tai būdinga mįslėms, kurių kalbamas dalykas yra ne taip seniai atsiradęs⁷. Šiame kontekste graži išimtis yra tiriama mįslė apie rašomąją plunksną.

Ši tarptautinė mįslė Lietuvoje turi daugiau kaip šimtą užrašymų, ankstyviausias jų aptinkamas anoniminiame patarlių ir priežodžių rinkinyje, sudarytame arba

5 'Per vieną įtrūkį jo galvoj pažįstamas „raštas“, nes gerbiami įrašus darantys angelai didžiuojasi juo; / Kai jam duoda gerti, jis geidžia daugiau, tarsi ištroškęs, ir įsitaiso pailsėti, kai visai išdžiūsta; / Ir, kai palieptas jis bėga, aplink jį liejasi ašaros it derva [tamsios], bet ir šypsenos ryškumu kibirkščiuojančios.'

6 Daug tokių pavyzdžių pateikiama Taylor 1951: 242–243.

7 *Be dūšios, be kvapo visą tiesą pasako.* – *Svarstyklės* LTR 405(225–6); *Negyvas tikrą teisybę pasako.* – *Bezmėnas* LTR 1257(349); *Be burnos, be liežuvio, bet daug ką pasako.* – *Knyga* LTR 3516(104); *Negyvas gyvulėlis visą praudą pasako.* – *Kalendorius* LMD I 245(156).

XVII a. pabaigoje, arba pačioje XVIII a. pradžioje (Lebedys 1956: 14–16). Dauguma jos variantų turi labai panašius motyvus; labiausiai skiriasi veiksmažodžiais ir jų gramatinėmis formomis: galvą nupjauna (nupjaunu, nuima, nukerta, nupjovė, nupjoviau, nupjausiu, nupjauk; galva nupjauta, nukirsta), širdį išima (išimu, išimsiu, išimk, ištrauk, ištraukė; širdis išimta, išlupta), duoda (duodu, duosiu, duok ir pan.) gerti, liepia šnekėti (kalbėti) ir pan. Vienose mįslėse labiau pabrėžiamas patiriamas smurtas (galvos nukirtimas, širdies išplėšimas) ir kalbėjimas per prievartą („liepia kalbėti“), kitos šiuo atžvilgiu neutralesnės, labiau akcentuojančios savanorišką kalbėjimą išgėrus, bet beveik visose kalbėjimo motyvas yra, ir ne bet kur, o užminimo pabaigoje, t. y. semantiškai didžiausios svarbos pozicijoje, kaip, pavyzdžiui, šioje Simono Daukanto užrašytoje mįslėje: *Nukert sprandą, išim širdį, duod gerti – ger, liep kalbėti – kalb. <...> Znoczyi plunksna kurey gala nupiawn szyrdi ysztraw myrka atramenty potam rasza* DŽT 2 1669. Labai panašūs yra latvių ir rytų slavų atitikmenys: *Nogriez galvu, izņem sirdi, dod dzert, sāk runāt. – Zoss spalva priekš rakstīšanas* ‘Nupjauna galvą, išima širdį, duoda gerti, liepia kalbėti. – Žąsies plunksna prieš rašymą’ (AM: 321); *Из живого и мертвого вынут, голову ему снимут, сердце вынут, дадут пить – станет говорить, не всякий будет разуметь. Перо* ‘Iš gyvo ir mirusio ištrauks, galvą jam nuims, širdį ištrauks, duos gerti – pradės kalbėti, ne kiekvienas supras. Plunksna’ (M3 4835). Beje, gėrimo motyvas yra ne visose lietuvių mįslėse; jo nėra ir minėtame anksčiausiai užrašytame variante, kuris skamba taip: *Nupjauk man galvą, išimk širdį, duok kalbėt. – Birbynė plunksnos. Kai plunksna drožiama rašyti* SLT 469.

Kaip jau minėta, pagrindinis straipsnio objektas – mįslė apie rašomąją plunksną itin išsiskiria iš kitų mįslių apie raštą ir rašymą ypatingų smurtinių veiksmų, atliekamų su kalbančiuoju, vaizdavimu. Smurto vaizdavimas mįslėse yra greičiau būdingas bruožas nei išimtis; apie tai rašyta kalbant apie *lino kančią*, išvelgtos aliuizijos į viešai regėtus baudimus ir kankinimus, pavyzdžiui, Motiejaus Valančiaus „Žemaičių vyskupystėje“ pateikiamus 1696 m. raganų tardymo aprašymus (Kensminienė 2006: 232). Tačiau kankinimo metu tardomąjį siekiama išlaikyti gyvą, bent jau kurį laiką, o aptariamoje mįslėje vaizduojami veiksmai, kurie turėtų sukelti staigią mirtį. Nepaisant to, juos patyręs kankinamasis tebėra gyvas ir gali apie tuos veiksmus papasakoti.

Vienas seniausių mįslių žanro klodų – mįslės apie konkretų atsitikimą, arba pasakų mįslės, savo esme yra glaudžiai susijusios su grėsme netekti galvos. Jas įvardijantis tarptautinis terminas tą ir reiškia: tokia mįslė vadinama „sprando mįslė“ (angl. *neck riddle*), nes dažniausiai randama pasakose ir legendose apie mirties bausmę nuteistą kalinį, kuris, kad „išgelbėtų sprandą“, turi užduoti mįslę, kurios niekas negalėtų įminti. Tokioje mįslėje miglotai kalbama apie sceną, kurią užmenantysis vienintelis yra stebėjęs ir tik jis galįs ją atpažinti iš pateikto paslaptingo aprašymo

(Brunvand 1998: 117). Šių ir panašių mįslių minimo procesas vaizduojamas daugelyje lietuvių pasakų su mįslėmis, tik neretai jose, rizikuojant netekti galvos, rungiamasi dar ir dėl karalaitės rankos (plačiau žr. Kensminienė 2005: 77–81).

Islandų giesmėje „Vaftrūdnio eilės“ / „Vaftrudniro⁸ kalbos“ („Vafthrudhnismál“) (žr. PE: 97–106; SE: 249), priklausančioje „Poetinei Edai“ (dar vadinamai „Vyresniąja Eda“), pasakojama, kaip rungtyniauja dievas Odinas, pasivadinęs Gagnradu, t. y. „duodančiu gerus patarimus“, ir milžinas Vaftrudniras. Odinas atvyksta pas Vaftrudnirą ir dalyvauja išmintingumo varžybose, kuriose nugalėtasis sumoka savo gyvybę:

[*Vaftrūdnis tarė:*]

19. „Išmintingas esi, svety! Sėsk ant suolo –
už stalo kalbėsime!
Galvą praras lai, mažiau išmintingas
kuris pasirodys!“

[*Odinas tarė:*]

20. „Sakyk man pirma, jei esi išmintingas
ir viską žinai:
iš kur rados Žemė ir skliautas dangaus,
išmintingasis turse?“

[*Vaftrūdnis tarė:*]

21. „Iš Iumio liemens Žemę sutvėrė,
iš kaulų – kalnus.
Dangų – iš galvos šerkšnašalčio jotuno,
o jūrą – iš kraujo“ (PE: 100).

Odinas, nuslėpęs tikrąjį savo vardą, atsako į visus milžino pateiktus klausimus. Jis pats irgi užduoda Vaftrudnirui daugybę klausimų apie gamtos reiškinių ir įvairių būtybių kilmę, pasaulio praeitį bei ateitį, ir šis taip pat į visus juos atsako. Galiausiai Odinas užduoda tokį klausimą, į kurį tik jis vienas žino atsakymą. Iš esmės tai yra mįslė apie konkretų atsitikimą: „Ką Odinas sūnui kuždėjo į ausį, prieš ant laužo jį guldant?“ (PE: 106). Iš šio klausimo Vaftrudniras supranta, kad varžėsi su pačiu Odinu, todėl pripažįsta pralaimėjęs (Vijūnas 2009: 32).

8 Tarptautinėje vartosenoje dažnesnis yra antrasis vardas, todėl čia jis ir pasirenkamas, išskyrus atvejus, kai cituojamas vertimas. Giesmė išsaugota dviejuose rankraščiuose: „Karališkojoje knygoje“, datuojamoje XIII a. pabaiga, ir rankraštyje AM 748 I 4to, datuojamame XIV a. pradžia (Vijūnas 2009: 15–16). Rusiškojo „Edos“ leidimo komentaruose Michailas Steblin-Kamenskis rašo, kad greičiausiai ji atsirado dar pagoniškoje epochoje (X a.), o Vaftrudniro giesmės siužetas turi daug folklorinių paralelių (BCЭПН: 672).

Lietuvių mitologinėse sakmėse vaizduojama, kad vaikščiojančiam numirėliui nukertama galva, padedama prie kojų, ir šis liaujasi kėlėsis iš kapo (KLPTK 3: 87). Ant kuolų pamautos galvos, kaip atbaidymo priemonė, vaizduojamos ir stebuklinėse pasakose, – neretai tokia tvora supa antgamtinės būtybės namus ar dvarą (Ипомн 1986: 63). Lietuviškoje pasakoje apie ugnies parnešti keliaujančią merginą (ATU 334, „Raganos sodyba“) sakoma, kad prie raganos sodybos buvusi ant kuolo užsmeigta žmogaus galva (LTR 1445/57). Galima prisiminti stebuklinių pasakų slibiną (ATU 300, 300A, „Slibino nugalėtojas“), kuriam nukertamos galvos ir parnešamos kaip pergalės įrodymas. Kai kuriose pasakose galvų kirtimas užtrunka, nes jos vis atauga (SP 1: 53–55); tokiais atvejais sekant pasaką šis epizodas kartojamas, tad turėtų būti gana įprastas klausytojo ausiai. Tai liudytų gausūs užkalbėjimų tipo „Žiogai, žiogai, duok deguto!“ variantai, kuriuose sakoma: *Kad neduos, kirsiu galvą, mesiu peklon (balon / šulnin)* (LU 539–557). Neretai pasakose iš nukirstų galvų ištraukiami dar ir liežuviai, vėliau praverčiantys kaip tikrojo didvyrio identifikavimo priemonė (pvz., SP 1: 64–67). Šioje vietoje vėlgi galima stebėtis, kodėl toks žinomas motyvas nepanaudojamas tiriamoje mįslėje (galėtų būti „ištraukia liežuvį“), juolab kad mįslėms būdinga vaizduoti, kad koks nors veiksmas atliekamas neturint tam būtinų kūno dalių ar padargų (*kalba be liežuvio / dūšios / kvapo; bėga be kojų; skraido be sparnų* ir pan.).

Nukirsdinimas, kaip mirties baismės (dažniausiai – viešos) ar bauginimo būdas, yra palyginti nesenas reiškinys, jis žinomas ne tik iš pasakų. Taip žuvo ir garsiausi baltų žemių misionieriai – Adalbertas ir Brunonas. Pirmasis buvo nužudytas 997 m., ši mirtis galimai paskatino antrąjį sekti jo pėdomis (BRMŠ I: 177; Leona- vičiūtė 2016: 257). Šv. Adalberto mirtis prūsų žemėse pirmą kartą aprašyta praėjus palyginti nedaug laiko – metams ar dvejiems – po paties įvykio:

Iš įsiutusios minios pašoko užsidegęs Sikas ir, iš visų jėgų paleidęs didžiulę ietį, pervėrė jam [Adalbertui – A. K.] pačią širdį. Mat jis [Sikas] buvo stabmeldžių šventikas ir tos sukilusios minios vadas, todėl lyg iš pareigos pirmasis jį sužeidė. Po to subėgo visi ir, atverdami jam naujas žaizdas, išliejo savo pyktį. Pasipylė purpurinis kraujas per skyles iš abiejų šonų; bet jis stovėjo rankas ištiesęs aukštyn ir, pakėlęs akis į dangų, meldėsi. Pasipylė rausvas upelis iš storosios venos, o ištrauktos ietys atvėrė septynias didžiules žaizdas. Iš grandinių išlaisvintas rankas jis kryžiumi ištiesė ir, karštai melddamasis už savo ir persekiotojų išganymą, šaukėsi Viešpaties. Taip ta šventoji siela palieka savo kalėjimą; taip kilnus kūnas guli paslikas kryžiumi ant žemės; taip pagaliau, netekęs kraujo ir iškvėpdamas gyvybę, jis amžinai džiaugsis dangaus karalyste ir gėrėsis brangiausiuoju Kristumi. <...> Atbėgo iš visų pusių lyg žvėrys apsiginklavę barbarai ir dar nepasotinę savo įsiūčio atkirto nuo kūno kilniąją galvą ir atskyrė bekraujus kūno sąnarius. Taip jo kūną palikę toje pačioje vietoje, galvą pamovę ant mieto ir linksma daina garsindami

savo nusikaltimą, visi iki vieno sugrižo į savo gyvenvietes („Šv. Adalberto, vyskupo, gyvenimas“, 998–999 m., BRMŠ 1: 175).

Geriausiu iš trijų išlikusių šv. Adalberto biografijų laikomas jo gyvenimo nupasakojimas, parašytas to paties šv. Brunono, įvairių šaltinių teigimu, po įvykio praėjus septyneriems–vienuolikai metų (BRMŠ I: 177). Nužudymo aprašymas čia gerokai trumpesnis, jame teigiama, kad „[i]šblyškęs vyskupas neprataręs nė vieno žodžio“, išskyrus žudikui pasakytus „Ko nori, tėve?“ Toliau rašoma, jog pirmiausia buvusi perdurta misionieriaus širdis, o kilminga galva nuo švento kūno atskirta ir abi dalys sargybos saugomos tikintis jas parduoti (BRMŠ I: 181–182). Vėlyvesniame, trečiajame, to paties įvykio aprašyme greta nukirstos galvos ir perdurtos širdies atsiranda dar ir kalbėjimas. Iš pradžių sakoma, kad akmenų kruša iš minios rankų sukruvino šventojo galvą ir ji truko tol, kol sudraskė į skutus gauruotą mitrą. Paplūdęs kraujais šventasis toliau mokė žmones ir net matydamas atskubančius aštuonis vyrus nenutraukė maldų. Toliau eina nužudymo scena ir vienas kitam prieštaraujantys elgesio su nužudytojo kūnu aprašymai:

Staiga vienas iš tų vyrų šoko ant jo su iškeltu akmenų skaldymo kūju ir, paskelbęs mirties nuosprendį, jį nukankino. Sukapotą kūną jis užkasė į žemę, o dvasia pasiekė dangišką garbę. <...> Nelabieji žudikai, pakėlę [vyskupo] galvą, pasmeigė ją ant aukšto baslio, o kūną įmetė į netoliese tekančią upę, su neapykanta žvelgdami į greitai nuplaukiančią spindinčią šviesą žmonėms apšviesti. Tuo laiku, kol visa tai dėjosi, galva nuo baslio ištare pranašingus žodžius apie amžinąjį gyvenimą („Šv. Adalberto, kankinio, kančios“, ~ 1000–1025 m., BRMŠ 1: 187).⁹

Nors suprantama, kad aprašymas vėlesnis ir jo autorius nėra nužudymo liudininkas, akivaizdus noras šį įvykį įrašyti tarp stebuklingų reiškinių, suteikiant nukirstai galvai kalbos dovaną. Apie kalbančią galvą žinome iš skandinavų mitologijos – išminties šaltinį saugojusį jotuną Mimirą (kartais rašoma Mymis) asai pasiuntė įkaitu vanams¹⁰, šie jį užmušė ir grąžino asams jo galvą. Odinas ištrynė galvą stebuklingomis žolėmis, ir ji atgijo. Odinas dažnai kreipdavosi į ją patarimo (PE: 389). Pirmoje „Poetinės Edos“ dalyje „Žynės pranašystė“ pasakojama, kad Mimiras buvo labai išmintingas, nes iš Gjalarhorno („skardenančio“) rago kasdien gėrė po antrąja uosio Igdrasilio šaknimi esančio Hvergelmiro šaltinio, kuriame glūdi išmintis ir

9 Toliau aprašytas pirmasis Adalbertui priskiriamas stebuklas – išgelbėtas neteisingai dėl šventojo mirties apkaltintas atsitiktinai jo galvą radęs praeivis (BRMŠ 1: 187).

10 Jotunai – senovės germanų milžinai, troliai (PE: 387); asai – senieji skandinavų dievai, Asgardo gyventojai (PE: 377); vanai – senovės skandinavų dievų grupė. Jie išmanė magiją, globojo žemdirbystę ir dovanojo vaisingumą. Vanų kilmės buvo Njordas, Frėjas ir Frėja (PE: 396).

protas, vandenį-midų. Kai Odinas prašė leisti atsigerti iš to šaltinio, negavo nė lašo, kol neatidavė savo akies kaip užstato; nuo tada ji yra šaltinyje (SE: 46). Antikinės Graikijos mitologijoje irgi aptinkamos „garsios“ nukirstos ar įskeltos galvos: tai ir žvilgsniu akmenimis paverčianti¹¹ gorgonės Medūzos galva, kurią, Medūzai miegant, nukirto Persėjas, ir iš jos kraujo gimė bendras su Poseidonu vaisius – sparnuotas žirgas Pegasas (Тахо-Годи 1994: 316), ir Dzeuso galva, iš kurios, Hefaištui kūju perskėlus, gimė ginkluota išminties ir teisingo karo deivė Atėnė (Лосев 1994: 125–126). Iš bibliinių pasakojimų turbūt žinomiausios yra Juditos nukirsta ir jos patarimu ant miesto sienos pakabinta asirų kariuomenės vado Holoferno galva (Jdt 13 4–16, Jdt 14) ir Erodiados, Erodo brolio žmonos, dukters prašymu nukirsta ir dubenyje jai pristatyta Jono Krikštytojo galva (Mt 14 3–12). Šios istorijos galėjo būti žinomos ir Lietuvoje – tiek iš biblijos skaitymų per pamokslus ar rekolekcijų metu, tiek iš bažnytinės dailės, pavyzdžiui, Pranciškaus Smuglevičiaus paveikslo „Judita rodo žmonėms nukirstą Holoferno galvą“ (1784 m., Lietuvos dailės muziejus).

Apie Brunono žūtį pasakojančių šaltinių tyrinėtojos Ingos Leonavičiūtės monografijoje išsamiai atskleista, kaip šios istorijos aprašymuose iš šaltinio į šaltinį keliavo ir kito ne tik įvairios detalės, bet ir esminiai faktai. Pavyzdžiui, vienoje kronikų tradicijose pateikiama tik lakoniška informacija apie kankinišką žūtį, kitose labai dažnai detalizuojama, kad šventajam buvo nukirstos rankos, kojos ir galva (Leonavičiūtė 2016: 57, 61, 68). Kai kada, žvelgiant į įvairių šaltinių sugretinimus (pvz., 5 lentelėje, žr. ten pat: 260), galima pastebėti labai daug panašumų su tautosakos kūrinių perdavimu ir kaita. Vienas tokių šaltinių – Brunono mokyklos draugo ir tolimo giminaičio, vėliau Merzeburgo vyskupo Titmaro (1009–1018), kronika, pradėta rašyti 1012 metais. Pasakojimas apie Brunoną ir paskutinę jo misiją 1009 m. yra kronikos VI knygoje, kuri rašyta 1014 m. pirmojoje pusėje. Titmaras Merzeburgietis nurodo, kad šv. Brunono gyvenimo istoriją yra aprašęs pagal misionieriaus tėvo pasakojimą. Apie šventojo nužudymo būdą čia sakoma tik tiek, kad jis buvo nukirsdintas, tačiau įpinama iš Šventojo Rašto pažįstamų motyvų¹²: „uoliai stengėsi šią nederlingą žemę apvaisinti dieviška sėkla, bet, erškėčiams želiant, apleista žemė lengvai nepasidavė“ (1009M: 79–85). Kai kurie šventųjų gyvenimo aprašymų leidiniai, kuriuose paminėtas ir šv. Bonifacas, arba Brunonas (tai tas pats istorinis asmuo), buvo labai populiarūs XVI a. Europoje (Leonavičiūtė 2016: 34–36). Dar XVI a. ši istorija galėjo būti žinoma ir Lietuvoje, nes buvo įtraukta į jėzuito Petro Skargos 1579 m. išleistus (pradėtus rengti 1577 m.) „Šventųjų gyvenimus“; dar autoriui gyvam esant, Krokuvoje šio

11 Šis motyvas kai kada pasitaiko ir minint šv. Brunoną; pavyzdžiui, Petro Damiano „Šventojo Romualdo gyvenime“ apie žudikus rašoma: „O iškart po to [po nužudymo] ir pats apako, ir jį drauge su visais kartu buvusiais ištiko stabas, taip, kad negalėjo nei kalbėti, nei jausti, nei atlikti jokio žmogiško veiksmo, ir visi liko sustingę bei nejudrūs kaip akmenys“ (1009M: 199).

12 Kai kuriose šv. Brunono gyvenimą aprašančiose kronikose atsiranda dar ir keliavimo asilu, ėjimo vandeniui motyvai (1009M: 133).

veikalo pasirodė septyni leidimai, o Vilniuje jis išleistas XVIII a. (ten pat: 131–132). XVII a. aštuntojo ir devintojo dešimtmečių sandūroje Pažaislio vienuolyne nutapytas pasakojimas apie šv. Bonifaco gyvenimą ir kankinystę (ten pat: 161). Prūsų liturginiuose leidiniuose šv. Brunonas atsiranda XVII a. ketvirtą dešimtmečio pabaigoje (ten pat: 171). Kaip minėta, pats pirmasis tiriamos mįslės užrašymas yra kaip tik iš šios teritorijos ir datuojamas keliais dešimtmečiais vėliau. Šių „istorijų“ žinomumas Lietuvoje galėjo padaryti įtaką lietuviškų *plunksnos kančios* mįslės variantų radimuisi.

Kitas svarbus galvos nupjovimo ar nukirtimo aspektas – aukojimas. Beje, kalbant apie mirties bausmę, visų pirma turimas omenyje nukirsdinimas. Kai kalbama apie aukojimą, pavartojamas žodis „nupjovė“. Iš 127-ųjų tiriamo mįslės tipo variantų devyniasdešimt šešiuose kartu su daiktavardžiu „galva“ pavartotos „pjauti“ formos, dvidešimt viename – įvairios veiksmažodžio „kirsti“ formos, šešiuose – apskritai nėra galvos motyvo, trijuose sakoma tiesiog „be galvos“, viename – „galvą nuima“. Viename variante vietoj galvos vaizduojamos nukirstos rankos: *Širdis išimta, rankos nukirstos, gert paduota, kalbėt liepta*. – *Rašomoji plunksna* LTR 2146(33–14). Taigi matome, kad beveik penkis kartus dažniau kalbama apie nupjautą galvą, vadinasi, galima ir asociacija su aukojimu.

Simono Grunau „Prūsijos kronikoje“ (1529) aprašomos ožio aukojimo apeigos; štai jo fragmentas:

Paskui jie ėmė ožį, pašventino jį ir sukalbėjo [jo aukojimui skirtą] ilgą maldą. Po to jie ėjo kiekvienas skyriumi ir turėjo vaidilučiui (*waidlotten*) išpažinti savo nusizengimus, atseit pasisakyti, ką yra padarę priešingai, negu jis mokė. Po to visko ožį suėmę palaikė, vaidilutis (*waydlott*) jam nupjovė galvą, jie surinko kraują, kurį jie duoda kaip vaistą susirgusiems gyvuliams, nulupo ožiui kailį, sukapojo į gabalus mėsą, o moterys ligi tol jau karštai iškūreno kepamąją krosnį. Ožio mėsą sudėstė ant ažuolo lapų ir taip kepė. <...> Paskui jie ima gerti ir valgyti, ir pasikviečia krivaitį (*kirwaiten*), ir tada nė vienas neturi likti blaivus, namo turi pareiti visiškai girtas (BRMŠ 2: 110).

Kalbant apie žmonių aukas, Euripido dramoje „Ifigenija Aulidėje“ (408–406 m. pr. Kr.) šauklio ir jo perduodamais Ifigenijos žodžiais gana vaizdžiai duodama supasti, kad būdavo aukojama peiliu perrėžiant gerklę:

Atreidai ir kariai čia nudelbė akis,
O krivis su peiliu pasimeldė šiek tiek
Ir kaklą apžvelgė, kur pjauti jam reikės (EIA: 275, 1577–1579 eil.).

Tik lai manęs argiečiai nestveria ranka, –
Pati aš paklusniai ištiesiu kaklą jiems (EIA: 275, 1559–1560 eil.).

Trumpai apžvelkime dar nenagrinėtą analizuojamos mįslės motyvą „ištraukia širdį“. Šis motyvas yra daugumoje mįslės variantų, jo veiksmažodžiai varijuoja sinonimiškai, kartais yra ekspresyvesni, kartais labiau neutralūs (ištraukia, išlupa, išplėšia, išima ir pan.). Dažniausiai sakoma, kad pašalinama širdis, tačiau negausiuose ar pavieniuose pavyzdžiuose minimos ir kitos kūno dalys: *gerklė ištraukta* LTR 69(590), JaF 267-1322(158a, 158d); *ištrauksi liežuvi* JMK 698; *stemplelė ištraukta* LTR 3649(151); *ištraukia žarną* LTR 2080(163); *pilvas išvalytas* JaF 267-1322(158b). „Lietuvių kalbos žodyne“ rašoma, kad, be tiesioginės reikšmės – fizinio organo, žodis „širdis“ dar gali būti suprantamas „kaip žmogaus jausmų, nusiteikimų simbolis, išgyvenimų centras, vidaus pasaulis, charakterio ypatybės“; dar viena perkeltinė šio žodžio reikšmė – „svarbiausia dalis, vidurys, centras“ (LKŽe: širdis). Širdies kaip žmogaus gyvasties centro vaizdinys labai ryškiai užsifiksavęs pasakose – jose širdį prašoma atnešti kaip įrodymą, kad žmogus nužudytas; atnešama ne žmogaus, bet gyvūno širdis (ATU 313E*, 502, 510B, 567, 708, 709). Žodis „širdis“ kartais pavartojamas ir perkeltine reikšme, jis gali reikšti kai kuriuos virškinimo sistemos organus, sakoma: „širdis apsalė“, „širdį supykino“, *Širdis ne laukai – ir po biskį pribraukai* LPP I: 689 (plg. *Pilvas ne laukai: po truputį prilaupai* LPP I: 689). Dėl to, kad širdis yra žmogaus viduryje, panašiai ją suvokia ir slavų tautos – ji yra vidurių, virškinimo sistemos sinonimas (Агапкина, Кабакова, Топорков 2012: 258). Mirtis jų buvo suvokiama kaip širdies netekimas, pavyzdžiui, rusų bylinose nugalėtojas išplėšia įveikto priešininko širdį ir kepenis. Širdies, kaip organo, esančio gyvos būtybės viduryje ir užtikrinančio jos gyvybinę veiklą, suvokimas būdingas ne tik kalbant apie žmogų, bet ir apie augalus, jis atsispindi frazeologizmuose bei tikėjimuose. Rytų ir vakarų slavų įsivaizdavimu, širdyje arba greta jos glūdinti siela (ten pat: 259). Ir lietuvių trumpuosiuose pasakymuose siela neretai tapatinama su širdimi: *Dievas ant liežuvio, velnias širdy* LTR 1261(34-32), *Dievas glėbyje, o velnias širdyje* LTR 390(140-81). Viename aptariamose mįslės variante vietoj širdies ir sakoma *ištrauk[ia] dušią* LMD I 736(16). O posakis *iš širdies išplėšti (išrauti)* reiškia „prisiversti užmiršti, atsisakyti, išsižadėti“ (LKŽe: širdis). Galvos netekimas gali reikšti gebėjimo blaiviai mąstyti ir kontroliuoti savo elgesį praradimą („galvą pametęs“ – netekęs nuovokos, „iš galvos kraustyti“ – pakvaišti, „kaip be galvos“ – susijaudinęs; LKŽe: galva), o širdies netekti reiškia prarasti gyvybines funkcijas, jausmus, atmintį ir galiausiai – sielą. Taigi „nupjauti galvą ir ištraukti širdį“ reiškia atimti iš žmogaus viską, kas sudaro jo esatį.

Jau minėtame Brunono aprašyme apie šv. Adalberto mirtį sakoma, kad pirmiausia buvusi perdurta šventojo kankinio širdis (BRMŠ I: 182). O Ademaro kronikoje, parašytoje XI a. pirmojoje pusėje Prancūzijoje, Akvitanijoje (Leonavičiūtė 2016: 254), apie Brunono, pasak kronikos, sekusio vyskupu Adalbertu, nužudymą rašoma, kad „visus pilvo vidurius jam ištraukė per mažą skylutę šone“ (ten pat: 259). Matome, kad net šiai detalei turime atitikmenis mįslėse, tiesa, tik pavieniuose jų užrašymuose.

Gėrimo motyvą turi didžioji dalis aptariamos mįslės variantų. Kaip minėta, ankstyviausiam (XVII a. pab.–XVIII a. pr.) rankraštiniam mįslės užrašyme jo nėra, taip pat nėra ir mįslėje iš vieno senesnių, datuojamo 1898 m., Augustino Janulaičio rinkinių. Tačiau greičiausiai jis čia nepateko atsitiktinai, nes yra cituotoje S. Daukanto užrašytoje mįslėje, kone visuose baltarusių, ukrainiečių, rusų atitikmenyse ir, kaip matėme, cituotuose angliškuose pavyzdžiuose iš A. Taylora knygos. Jeigu manytume, kad šis motyvas lietuviškoje mįslėje galėjo atsirasti vėlesniais laikais, siekiant suteikti mįslei humoristinį atspalvį, sušvelninti smurtinį vaizdą¹³, tada joje būtų kalbama apie alkoholinį gėrimą. Dažniausiai mįslėse nutylima, kas geriama, nes pati jų prigimtis yra kalbėti dviprasmiškai. Kalbėjimo išgėrus alkoholio vaizdavimas gali būti suprantamas ir tiesiogiai, buitiniu psichologiniu lygmeniu, bet gali turėti ir religinę, paprotinę priežastį. Daugumoje kultūrų buvo pranašaujama ar kreipiamasi į dievus apsvaigus, tam buvo naudojamos įvairios priemonės (dūmai, grybai, svaigieji gėrimai ir kt.). Cituoto fragmento apie ožio aukojimo apeigas iš S. Grunau „Prūsijos kronikos“ pabaigoje rašoma: „ir tada nė vienas neturi likti blaivus, namo turi pareiti visiškai girtas“ (BRMŠ 2: 110). Ir kituose senuosiuose šaltiniuose apie baltus ne kartą minimas ritualinis gėrimas ir net girtuoklystė. (Tai gana plati tema, tad į tolesnį jos nagrinėjimą nesileisime; čia tik norėta parodyti gėrimo motyvo interpretacijų lauko platumą.)

Iš visų gėrimo motyvą turinčių tiriamos mįslės variantų trijuose įvardyta, kad duodamas gerti vanduo: *Nupjoviau galvą, išėmiau širdį, duodu vandenio, ima kalbėti.* – *Žąsies plunksna* LMD I 246(26) (užr. 1912 m.); *Galva nupjauta, širdis išimta, vandenį geria ir žodį taria.* – *Žąsies plunksna* LTR 1261(51–26) (užr. 1937 m.); *Galva nupjauta, širdis išimta, vandenį geria ir žodį taria.* – *Žąsies plunksna, nes pirmiau rašydavo su žąsies plunksnomis* LTR 874(384–14). Dar keliolikoje variantų sakoma *pagirdyk, duok gerti*; tai gali reikšti tiek vandens, tiek alkoholio gėrimą, bet vis dėlto turi atsigėrimo, o ne prisigėrimo reikšmės niuansą, vadinasi, artimiau vandeniui. Vandens gėrimas įvardijamas ir viename ne visai tiksliai ukrainiečių atitikmenyje: *Зрїжу голову, вийму серце, дам воду – і буде жити. Гусяче перо* ‘Nupjausiu galvą, išimsiu širdį, duosiu vandens – ir gyvens. Žąsies plunksna’ (БЗ 2839Б). Taigi, visiškai neatmesdami galimybės, jog mįslėje kalbama apie šnekumą, atsiradusį pavartojus alkoholio, labiau linkstame manyti, kad vis dėlto čia kalbama apie vandens gėrimą. Šį motyvą turinti (aliuzija į rašalą) mįslė yra šiek tiek lengviau įmenama ir skiriasi nuo kitų iš panašių motyvų sudarytų mįslių: *Pušis nukirsta, širdis išimta, keliu eidama rauda.* – *Smuikas* JaF 267–1322(27–17); *Galva nukirsta, širdis išimta, šimtą metų gyvena.* – *Kelminis avilys* LTR 4620(169). Toks būtų pirmasis, raciona-

13 Pasakotojams būdingą tendenciją švelninti, praleisti smurtinius vaizdus ar pakeisti tragišką pabaigą į laimingą pastebėjo Leonardas Sauka, rašydamas apie pasaką „Eglė žalčių karalienė“ (žr. Sauka 2007).

luis, loginis šio motyvo atsiradimo paaiškinimas. Tačiau žinome, kad mįslės yra daugiasluoksniai kūrinėliai, ir jose vienas sluoksnis nepaneigia kito. Beje, keista, kad šiose mįslėse neišnaudojamas rašalo maskavimas krauju, nes intensyvi spalva ir bendras mįslės vaizdas lyg ir sudarytų palankias sąlygas tokiam maskavimui. Jį pavyko aptikti tik pavienėse rusų ir ukrainiečių mįslėse: *Голову отрежу, Сердце выну, Помакну в кровь, Станет говорить. Гусиное перо* ‘Galvą nupjausiu, Širdį išimsiu, Pamirkysiu į kraują, Pradės kalbėti. Žąsies plunksna’ (ЗРН 22466); *Голову стяли, Сердце ви[ї]няли, В кровь вмочили, І говорити приневолити. Гусяче перо* ‘Galvą nukirto, Širdį ištraukė, Į kraują pamerkė, Ir kalbėti privertė. Žąsies plunksna’ (БЗ 2840Б). Tačiau, nors kraujas labai derėtų prie smurtinių šios mįslės vaizdų, daugumoje mįslių pasirenkama įvardyti, kad geriamas „tik“ vanduo.

Prisiminkime šventųjų kankinių žūties aprašymus. Kai kuriuose jų teigiama, kad nužudytojo kūnas, o kartais ir galva buvo įmesta į šalia tekėjusią Alstros upę¹⁴ (1009M: 177). Pasak Daivos Astramskaitės, vanduo yra simbolinė mirties materija (remiantis Algirdu Juliumi Greimu), per kurią ne tik išeinama anapus, bet ir ateinama į šį pasaulį (Astramskaitė 1993: 114–125). Graikų mitologijoje į požemių pasaulį laiveliu keliamasi per Letos upę. Net ir lietuvių mįslėse apie yrimąsi vandeniu sakoma: *smertis ant nosies* JaF 267-1322(122); *važiuoja mirtinu keliu* LTR 1039(1126), o apie medinę valtį: – *Gyvas būdamas, gyvus penėjau, numiręs – negyvus nešiojau.* – *Medis* LTR 3874(469e); *Gyvs būdams, brangų vainiką neš, numiręs – brangią dūšė-lą.* – *Laivé* LMD I 1061(23). Vladimiro Proppo knygoje „Исторические корни волшебной сказки“ rašoma, jog gerti ir valgyti „to pasaulio“ gėrimą ir maistą reiškia priklausyti „tam pasauliui“ ar negrįžtamai tapti jo dalimi (Пропп 1986: 66–69). Taigi galima sakyti, kad, įmetant nukirstą misionieriaus galvą ar kūną į vandenį, tarsi užtvirtinama jo mirtis. (Šioje vietoje reikėtų priminti, kad kalbama ne apie tikrai buvusias įvykio detales, o apie detales, įvairiai pateikiamas tą įvykį aprašiusiuose šaltiniuose.)

Kita vertus, jau minėtame pasakojime iš skandinavų epo apie kalbančią Mimiro galvą sakoma, kad Mimiras labai išmintingas dėl to, kad geria po antrąja Igdrasilio šaknimi esančio jam priklausančio šaltinio, kuriame glūdi išmintis ir protas, vandenį (SE: 46). Visi šie apžvelgti motyvų sutapimai ar giminystė leidžia kalbėti apie dar vieną galimą tiriamos mįslės interpretaciją.

Galvos nukirtimas, širdies išplėšimas ar apskritai viso kūno susmulkinimas ir pakeitimas kitu, geresniu, gali reikšti atsinaujinimo ir atgimimo galimybę – atsisakoma senojo proto bei senosios dvasios ir gaunami nauji, kitos kokybės. Prie-laidos tokiai hipotezei kelti aptinkamos tiek mįslėse, tiek kitų žanrų tautosakos

14 Plg. su lietuvių užkalbėjimais, kuriuose sakoma: – *Žiogai, žiogai, duok deguto, kad neduosi degutėlio, Kirsiau galvą, mesiu į peklą* LU 544; – *Dėde, dėde, duok deguto! Kad neduosi, kirsiau galvą, mesiu balon* LU 555.

kūriniuose. Mįslė apie apynį, esanti tame pačiame anoniminiame trumpųjų pasakymų rinkinyje kaip ir interpretuojamoji mįslė, skamba taip: *Nudurts atgyja, / nenudurts neatgyja (Apvynys. Jei tarp apynių neprismaigstoma virpčių, iš jų nebūna naudos...* [toliau neįskaitoma – A. K.] SLT: 414–415. Tiesa, vokiškas įminimo paaiškinimas mįslės reikšmę „nuveda“ racionalaus realizmo linkme, bet, kaip ne kartą rašyta, mįslėje pastovesnis yra užminimo tekstas, o „racionalūs“ nesuprantamų reiškinių paaiškinimai labai būdingi kintantiems tautosakos kūriniais.

Štai koks būdas tapti nemirtingam vaizduojamas Jono Balio skelbtoje lietuvių mitologinėje sakmėje „Raganius nori pasidaryti nemirtingas“:

Dar senais čėsais, kada buvo daug raganių, vienas pasirodė labai gudrus ir jis visus kitus raganius apeidavo. <...> Kai jau pradėjo raganius senti, tai pasiėmė vieną vaikną už gizelį. Gizelį jis irgi išmokino, ką pats mokėjo. Ir vieną dieną tas raganius sako į gizelį: „Tu mane užmušk, visą kūną sukapok į tokius šmotelius, kaip pirštas, supilk į grabą ir užkask, o kai praeis devyni metai, tai ateik ir atkask, ba aš būsiu jau gyvas. Šitai padarius jau daugiau mirti nereikės. Kai aš atgysiu, tai aš ir tau taip padarysiu, ir abu galėsime amžinai gyventi. Ir žiūrėk, kad apie šitą tu niekam nieko nesakytum, nors ir labai tavęs prašytų“. Gizelis išklausė ir sako: „Na, tai gerai, meisteri, sutinku taip padaryti“. Tuoj paėmė kirvį, raganių užmušė, sukapojo į smulkius kavalkėlius, sudėjo į grabą ir užkasė. Praėjo kiek česo, tuoj visi žmonės ėmė šnekėti, kur dingo tas raganius, kad jo niekur nematyti, o tik gizelis. Tada pradėjo tą gizelį gaudyti, kad jis pasakytų, kur tas raganius. Išsyk dar gizelis vis laikėsi ir nepagavo, ale kai pradėjo visur šnekėt apie kažkokį gizelį, tai jis niekaip negalėjo išsisukti, ir vieną sykį sugavo. Kai tik sugavo, tuoj paklausė, kur jo meisteris. Gizelis išsyk dar gynėsi, ale kai ėmė labai kutavot, tai jis prižadėjo nuvest parodyti. Pasiėmė spatą ir išėjo su visais žmonėmis į laukus to raganiaus atkasti. Kasė kasė, prikasė grabą. Grabas dar buvo nė biškio nesupuvęs ir kai atidarė grabą, tai jau buvo raganius visas sugijęs ir šoko iš grabo. Ale kai tik gavo oro ir numirė. Jau nuo užkasimo buvo praėję aštuoni metai, ir jei dar būtų palaukę metus, tai tas raganius būtų visai atgijęs. Po to visi žmonės labai divijosi ir suprato, kad čia buvo neprastas žmogus. Tai visi to krašto baudžiauninkai sudėjo ant mišių ir tą raganių labai gražiai pakavojo (BLMS 162).

Gerai žinomas tarptautinis stebuklinės pasakos siužetas ATU 531, kai vedybų su karalaitė siekiantis herojus kaip paskutinę užduotį turi patirti mirtinus išbandymus: yra sudeginamas, jam nukertama galva, jis sukapojamas, verdamas piene ar aliejuje ir kt., o paskui, stebuklingo arklio padedamas arba karalaitės dėka, atgyja dar gražesnis ir jaunesnis.

Itin archajiškose, atšiauriomis sąlygomis gyvenančių tautų religijose, siekiant įgyti dvasinių galių, dažnai simboliškai mirštama, kūnas suardomas ir perdaromas

iš naujo – tampa „geresnis“. Mircea Eliade išsamiai atpasakoja nencų (rus. *самоеды*) šamano iniciacijų regėjimą: būsimas šamanas atkeliavo į dykvietę ir tolumoje pamatė kalną; per tris dienas jį priėjo, įėjo į plyšį ir sutiko nuogą vyrą, dumplėmis įpūtinėjančią ugnį. Virš ugnies buvo „didelis kaip pusė žemės“ katilas. Nuogasis vyras pastebėjo atėjusįjį, sučiupo jį didžiulėmis žnyplėmis, nugnybo galvą, padalijo kūną į gabalus ir viską sumetė katilan. Kūną virė trejus metus. Ten pat buvo trys priekalai; ant trečiojo, skirto geriausiems šamanams nukalti, nuogasis žmogus jam nukalė galvą, įmetė ją į vieną iš trijų puodų – į tą, kuriame buvo šalčiausias vanduo, – paaiškindamas: kai šamanas ateityje gydys, vandens temperatūra rodys jo ligonio būklę. Paskui kalvis išgrabė upėje plaukiojusius jo kaulus, juos surinko, uždengė nauju kūnu ir parodė, kaip skaityti naujosios galvos viduje esančias raides. Nuogasis vyras pakeitė jo akis, todėl gydymo seansų metu šamanas nemato kūno akimis, o tik šiomis – mistinėmis. Jis pradūrė jam ausis ir davė gebėjimą suprasti augalų kalbą. Kitame M. Eliade'ės pateikiamame panašiam pasakojime apie tungusų šamaną Ivaną Čolko tikinama, kad būsimas šamanas turi susirgti, jo kūnas turi būti suplėšytas į gabalus, o kraują turi išgerti piktosios dvasios *chargi*. Tos dvasios – iš tikrųjų tai mirusių šamanų sielos – meta jo galvą į katilą, ten jis perkalamas kartu su kitais metaliniais daiktais, kurie vėliau taps šamano ritualinės aprangos dalimis (Элиаде 2000: 53–54). Dar kituose pasakojimuose teigiama, kad suplėšytą būsimą šamano kūną po gabaliuką valgo įvairių ligų dvasios – kurios ligos dvasia suvalgo, tą ligą šamanas mokės išgydyti. M. Eliade pateikia labai daug medžiagos, leidžiančios jam apibendrinti, kad visuose šiuose pavyzdžiuose aptinkama pagrindinė išventinimo ceremonijos tema: neofito kūnas išardomas ir atkuriami jo organai, įvyksta ritualinė mirtis, po kurios atgimstama mistiškai užpildytu (ten pat: 50–51). Carlos Gustavas Jungas „Virsmo simboliuose“ mini IV a. graikų alchemiko Zosimo regėjimą – jis išvydo, kaip altoriaus įdubime vyksta verdamų žmonių pasikeitimas – ir sako, kad tai esą „simboliai, kuriais senovėje adekvačiai stengiasi perteikti neperprantamas pasaulio (ir sielos) paslaptis“ (Jung 1999: 201). Su šamanizmu Sovijaus mite aprašomą kelionę į pomirtinį pasaulį sieja ir Gintaras Beresnevičius (1990: 81–84).

* * *

Apžvelgus visus šiuos įvairiai pasikartojančius mįslės motyvus, galima daryti prielaidą, kad aptariama mįslė nebūtinai sukurta sekant konkrečių istorinių įvykių aprašymais, bet ir tie aprašymai, ir mįslės, ir kiti panašūs tekstai sukurti sąmoningai ar nesąmoningai lygiuojantis į tam tikrus etaloninius mitinius įvykius, pavyzdinius šventybės blyksnius. Panašiai kai kuriuose lietuvių užkalbėjimuose pasitelkiamos aliuzijos į Bibliją: – *Kristus pasėjo grūdus. Vieni grūdai nukrita unt akmena, kiti tarp arškėčių, tretį – gerofje] žemė]je]. Ir tu nukrisk unt akmena, pranyk terp arškėčių!*

LU 850; – *Stok, kraujas, ronaj, kaip upej Jordona, ant kuria [= kurioje] buva krikštymas Jezus Ponas!* LU 1038.

Kaip rašo pasakos „Slibino nugalėtojas“ įvadinėje apžvalgoje Jūratė Šlekonytė, „krikščioniškieji pasakojimai paprastai remiasi liaudies pasaulėžiūroje ilgus metus funkcionavusiais populiariais įvaizdžiais, kurie pakoreguojami, priderinami prie krikščionybės dogmų. Todėl greičiausiai tiek legenda, tiek pasaka turi bendras šaknis“ (SP 1: 53). Toks pat dėsningumas būdingas ir kitiems tautosakos žanrams.

Jeigu mįslė apie *plunksnos kančią* galimai vaizduoja simbolinę mirtį, atsisakant senosios prigimties ir atgimstant atsinaujinus, pasisėmus naujo turinio iš anapusių šaltinių, o paskui – ir dieviškų ar pranašišκών žodžių bylojimą, joje gali glūdėti ir šamaniškų apeigų prisiminimas. Tai nėra tiesioginis prisiminimo kaip naratyvo perdavimas, o greičiau iš tekstų į tekstus klaidžiojanti kitados buvusių svarbių žinių nuojauta (pvz., kaip itin populiarus motyvas „du kartus gimsta, vieną kartą miršta“ mįslėje apie gaidį ar šiaip paukštį). Juk įvairiausi folkloro tekstai vis atnaujinami ir aktualizuojami, o rašto atsiradimas ir išplitimas buvo nepaprastai svarbus lūžio momentas žmonijos kultūros istorijoje, vertas įprasminimo ir įsisavinimo. Mįslėse, tokiaime kadaise itin reikšmingame žanre, senojoje indų vedų tradicijoje siejamame su žiniomis apie pasaulio sukūrimą ir pradžios atkartojimo ritualais (Елизаренкова, Топоров 1984: 32, 39), tas atnaujinimas galėjo susieti naują žinių perdavėją ir sklaidėją, t. y. rašomąją plunksną, su ypatingos dvasinės jėgos ir pasiaukojimo bendruomenės labai reikalaujančiais šamaniškais atsinaujinimo ir atgimimo ritualais praeityje. Tuo labiau kad rašymas ir buvo siejamas su tam tikru vargu, pasiaukojimu, – Vytautas Ališauskas pastebėjo, jog Lietuvoje iki pat XVIII a. buvo gajus suvokimas, kurio šaknys glūdi dar antikoje, kad rašymas yra sunkus ir silpnos sveikatos žmogui žalingas darbas (Ališauskas 2009: 162–163).

ŠALTINIAI

- 1009M – *1009 metai: šv. Brunono Kverfurtiečio misija = A. d. 1009: missio s. Brunonis Querfordensis*, sudarė, šaltiniotyrimus paaiškinimus ir bibliografiją parengė Inga Leonavičiūtė, Vilnius: Aidai, 2006.
- AM – *Miklās*: izlāse, sakārtojusi A. Ancelāne, Rīgā: Zinātne, 1969.
- ATU – Hans-Jörg Uther. *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, part I: *Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales and Realistic Tales, with an Introduction*, (FF Communications, No. 284), Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004.
- BLMS – Jonas Balys. *Lietuvių mitologiškos sakmės*, London: Nida, 1956.
- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*, t. 2: *XVI amžius*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996, 2001.
- DŽT – Simonas Daukantas. *Žemaičių tautosaka*, t. 2: *Pasakos, patarlės, mįslės*, parengė Kostas Alekšynas, Kazys Grigas, Leonardas Sauka, Vilnius: Vaga, 1984.

- EIA – Euripidas. „Ifigenija aulidėje“, in: Euripidas. *Tragedijos*, iš senosios graikų kalbos vertė, straipsnius ir aiškinamąjį vardyną parengė Henrikas Zabulis, Vilnius: Vaga, 2007.
- HomI – Homeras. *Iliada*, iš senosios graikų kalbos vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius: Vaga, 2007.
- JaF 267 – Augustino Janulaičio fondas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraštyne.
- Jdt – „Juditos knyga“, in: *Šventasis Raštas: Senasis ir Naujasis Testamentas*, iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė prof. prel. Antanas Rubšys ir kun. Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998, sk. 13, 14, p. 678–680.
- JMK – Kleopas Jurgelionis. *Mįslių knyga*, Chicago Ill.: Spauda Naujienų, 1913.
- KLPTK 3 – Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. 3: *Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*: elektroninė versija, t. I–XX, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–2002, prieiga per internetą: www.lkz.lt.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LU – *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės = Lithuanian Verbal Healing Charms*, sudarė, parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- Mt – „Mato evangelija“, in: *Šventasis Raštas: Senasis ir Naujasis Testamentas*, iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė prof. prel. Antanas Rubšys ir kun. Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998, sk. 14, p. 1582–1583.
- PE – *Poetinė Eda*, iš senosios islandų kalbos vertė Aurelijus Vijūnas, Vilnius: Aidai, 2009.
- SE – Snorri Sturluson 2017. *Edda*, iš senosios islandų kalbos vertė Rasa Ruseckienė, Vilnius: Akademine leidyba, 2017.
- SLT – *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: priežodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956.
- SP – *Lietuvių pasakojamoji tautosaka*, t. 1: *Stebuklinės pasakos*, sudarė ir parengė Jūratė Šlekonytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.
- БЗ – *Загадки*, упоряд. И. П. Березовский, Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962.
- БСЭПН – *Бевульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах*, Москва: Художественная литература, 1975.
- ЗРН – *Загадки русского народа*: сборник загадок, вопросов, притч и задач, составил Д. Н. Садовников, Москва: Издательство Московского университета, 1959.
- МЗ – В. В. Митрофанова. *Загадки*, Ленинград: Наука, 1968.

LITERATŪRA

- Ališauskas Vytautas 2009. *Sakymas ir rašymas: kultūros modelių tvėrmė ir kaita Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius: Aidai.
- Astramskaitė Daiva 1993. „Vestimentarinis kodas lietuvių mitologijoje: linai ir lėmimai“, *Baltos lančkos*, t. 3, p. 112–151.
- Beresnevičius Gintaras 1990. *Dausos: pomirtinio gyvenimo samprata senojoje lietuvių pasaulėžiūroje*, Klaipėda: Gimtinė / Taura.
- Brunvand Jan Harold 1998. *The Study of American Folklore: An Introduction*, New York–London: W. W. Norton & Company.

- Hanson C. 1999. „*Griphoi and Aenigmata in the Oral and Literary Traditions of Classical, Medieval, and Modern Greece*“, in: *Исследования в области балто-славянской духовной культуры*, т. 2: *Загадка как текст*, Москва: Индрик, p. 148–156.
- Jung Carl Gustav 1999. *Psichoanalizė ir filosofija*: rinktinė, [sudarė Antanas Andrijauskas ir Antanas Rybelis], Vilnius: Pradai.
- Kensminienė Aelita 2003. „Reikšmės keitimo kryptis mįslėse“, *Tautosakos darbai*, t. XVIII (XXV), p. 140–151.
- Kensminienė Aelita 2005. „Kelios pastabos apie mįslių minimą“, *Tautosakos darbai*, t. XXII (XXIX), p. 67–85.
- Kensminienė Aelita 2006. „*Lino kančios* motyvai lietuvių mįslėse ir kituose tautosakos žanruose“, *Tautosakos darbai*, t. XXXII, p. 225–241.
- Lebedys Jurgis 1956. „Pirmieji smulkiosios lietuvių tautosakos rinkiniai“, in: *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: priežodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė J. Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, p. 5–40.
- Leonavičiūtė Inga 2016. *Tūkstantmečio detektyvas: šv. Brunonas ir 1009-ieji*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai.
- Sauka Leonardas 2007. „Pastangos švelninti kūrinių: pasakos „Eglė žalčių karalienė“ periferiniai variantai“, *Tautosakos darbai*, t. XXXIII, p. 45–55.
- Taylor Archer 1948. *The Literary Riddle Before 1600*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Taylor Archer 1951. *English Riddles from Oral Tradition*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Vijūnas Aurelijus 2009. „Kas yra Poetinė Eda?“, in: *Poetinė Eda*, iš senosios islandų kalbos vertė Aurelijus Vijūnas, Vilnius: Aidai, p. 13–51.
- Агапкина Татьяна, Кабакова Галина, Топорков Андрей 2012. „Сердце“, in: *Славянские древности: этнолингвистический словарь*, т. 5: С–Я, Москва: Международные отношения, p. 258–262.
- Елизаренкова Т. Я., Топоров В. Н. 1984. „О ведийской загадке типа brahmodya“, in: *Паремно-логические исследования*, Москва: Наука, p. 14–46.
- Лосев А. Ф. 1994. „Афина“, in: *Мифы народов мира: энциклопедия*, т. 1: А–К, Москва: Российская энциклопедия, p. 125–128.
- Пропп В. Я. 1986. *Исторические корни волшебной сказки*, Ленинград: Издание Ленинградского университета.
- Тахо-Годи А. А. 1994. „Горгоны“, in: *Мифы народов мира: энциклопедия*, т. 1: А–К, Москва: Российская энциклопедия, p. 315–316.
- Элиаде Мирча 2000. *Шаманизм: архаические техники экстаза*, перевели с английского К. Богуцкий, В. Трилис, Киев: София.

Riddle of the Talking Quill: Wandering Motives

AELITA KENSMINIENĖ

Summary

Keywords: riddles, speaking, quill pen, head, heart.

The subject of the article is an international riddle type about the quill pen, which could be provisionally entitled *The Tortures of the Quill*. The Lithuanian riddle of this type has over one hundred of the recorded variants, the oldest of which dates back to the beginning of the 18th century, and reads the following way: “Cut my head, take out the heart, and let me speak”. Variants of the riddle differ in terms of using the imperative vs. more neutral indicative – first or third person; frequently, they also include the fourth motive – drinking. Having accumulated all the Lithuanian variants of the riddle – both published ones and those from the archived manuscripts, as well as the international equivalents, historical sources, mythological data, folktales, legends, incantations, proverbs and proverbial sayings, the author reveals the possible connections of these riddle motives with other texts, their migration, and the religious inspirations behind them. Similar motives are discerned in the Greek myths, in the *Poetic Eda*, in the Western European chronicles and hagiographies describing two historical events – namely, the martyrdoms of the Saint Adalbert of Prague and the Saint Bruno of Querfurt that took place in the end of the 10th and in the beginning of the 11th century. Having surveyed all the varying motives of the riddle the author assumes that the riddle in question does not necessarily follow the descriptions of the definite historical events; rather, both the descriptions and the riddles, as well as other similar texts have been composed by adhering – whether consciously or subconsciously – to certain mythical patterns or religious events, and resonate with them. The riddle of the tortured quill may be depicting a symbolical dying that means rejecting the old nature and rebirth in a new form, having drawn from the otherworldly sources that enable one to utter the divine or prophetic words. This may also include reminiscences of the shamanic rites. Although it is not a direct transmission of a memory narrative – rather, it is more like a wandering textual memory of a once important knowledge. Various folklore texts tend to be recreated and relived from time to time, while the spread of writing signified an enormously important turning point in the human history, worth to be highlighted and emphasized. Riddles used to be an extremely important genre of folklore, related in the ancient Vedic tradition to the knowledge of the world creation and the rituals of its renewal. Such renewal could have connected the new kind of the knowledge bearer and its transmitter – i. e. the quill pen, with the shamanic rituals from the past that require particular spiritual strength and devotion to serve the common good.

Gauta 2019-11-29